

UNIA LUBELSKA I UNIA BRZESKA — TWORZENIE PAŃSTWA NOWOŻYTNEJ EUROPY

Problematyka unii lubelskiej stanowi jedno z podstawowych zagadnień dziejów kilku narodów Europy środkowowschodniej (Polaków, Litwinów, Rusinów) w czasach wczesnonowożytnych oraz dwu ówczesnych państw (Korony Polskiej i Wielkiego Hospodarstwa Litewskiego). Obecnie oceniana jest z jeszcze szerszej perspektywy historiograficznej narodowych historii Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy, a także Rosji¹.

Podobnie unia brzeska rozpatrywana jest z kilku wręcz wykluczających się punktów widzenia. Przede wszystkim oceniana jest z perspektywy rzymskiego katolicyzmu i prawosławia, ale swój pogląd w tej kwestii mają także grekokatolicy. Podobnie jak w przypadku unii lubelskiej także i o unii brzeskiej formułowane są sądy z punktu widzenia ideologii współczesnych państw Europy środkowowschodniej².

W związku z powyższym bardzo trudno jest więc przedstawić obiektywne znaczenie obu analizowanych tu aktów prawnych, politycznych, religijnych, ale też ideologicznych. Wydaje się, że należy określić najpierw szersze podłoże obu tak brzemiennych w skutki wydarzeń z dziejów Europy.

Unia lubelska była konsekwencją skomplikowanej sytuacji międzynarodowej państw Europy środkowowschodniej. W drugiej połowie XVI wieku na skutek wzrostu znaczenia Państwa Moskiewskiego realizującego politykę zbierania ziem ruskich w bardzo

¹ Por. m. in.: *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej. Warszawa, 1920. T. 2; *Lowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego / Red. S. Ehrenkreutz. Wilno, 1935. S. 214–325; *Bardach J.* Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej // KH. 1969. R. 76. Z. 3. S. 583–619; *Nowak-Dłużewski J.* Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy zygmuntofskie. Warszawa, 1966. S. 263–280; *Rok B.* Dzieło sejmu lubelskiego 1569 roku w świetle historiografii narodów dawnej Rzeczypospolitej // Unia Lubelska 1569 roku w dziejach Polski i Europy / Red. A. Witusik. Lublin, 2004. S. 95–102.

² Por. m. in.: *Chynczewska-Hennel T.* Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1996. Nr. 2 (6). S. 31–40; *Mironowicz A.* Unia brzeska w świetle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrześcijaństwo w Świecie. Zeszyty OdiSS. 1988. T. 20. Nr. 8/9. S. 161–175. Por też: *Гудзяк Б.* Західна історіографія і Берестейська Унія // Богословія. 1990. Т. 54. С. 123–126; *Марозава С. В.* Берасцейская царкоўная унія 1596 г. ў беларускай гістарыяграфіі. Гродна, 2002.

poważny sposób zagrożone zostały interesy Wielkiego Księstwa Litewskiego, które podporządkowało sobie wcześniej znaczną część ziem etnicznie ruskich. Jednocześnie król Polski i wielki książę litewski Zygmunt August żywo włączył się w konflikt inflancki, który przybrał wymiary globalnej polityki bałtyckiej. Kraje, w których sprawował władzę, a przede wszystkim Wielkie Gospodarstwo Litewskie, zaangażowane zostały w walkę o supremację nad Bałtykiem i jednocześnie do obrony stanu posiadania terytorialnego Litwy przed żądaniami moskiewskimi. Akt wileński z 1561 roku sekularyzujący ziemie Zakonu Kawalerów Mieczowych w Inflantach i podporządkowujący je jednocześnie Polsce i Litwie jednoznacznie określił wspólność interesów polskich i litewskich na północno-wschodnich rubieżach Europy. Oba kraje włączone zostały do rozgrywek politycznych pierwszej wojny północnej. W 1563 roku nastąpiła w czasie tej wojny ciężka dla Księstwa Litewskiego strata Połocka. Jednocześnie permanentnie południowo-wschodnie rubieże Wielkiego Księstwa zagrożone były najazdami Tatarów krymskich³.

Na wydarzenia lubelskie z 1569 roku należy jednak patrzeć także z punktu widzenia przeobrażeń polityki wewnętrznej państw unijnych oraz przeobrażeń społecznych. Argumentację taką prezentuje wielu historyków, przede wszystkim H. Łowmiański i J. Bardach. Unię wiązali oni z uwarunkowaniami społecznymi stanu szlacheckiego, tak Polski, jak i Litwy. Szlachta polska wysunęła w czasie ruchu egzekucyjnego program centralizacji państwa polsko-litewskiego powiązanego dotąd unią personalną. Postulowano realizację inkorporacji Wielkiego Księstwa Litewskiego, podobnie jak żądano powiązania z Polską Prus Królewskich i księstw śląskich. Program ten był nie do przyjęcia przez siły społeczne państwa litewskiego, głównie przez odgrywającą tu pierwszorzędną rolę magnaterię, początkowo także przez szlachtę nakierowaną na zdobycie niezależności politycznej na wzór stanu szlacheckiego w Koronie Polskiej, ale w ramach Wielkiego Gospodarstwa. Z biegiem czasu ustępstwa w sprawie kształtu centralizacji państwa strony polskiej pozyskały do idei unii szlachtę litewsko-ruską, której naciski na oligarchię litewską wpłynęły na ostateczne przyjęcie kompromisowych postanowień unii. Już od sejmku piotrkowskiego 1547/1548 roku zauważamy nieugięte działanie szlachty polskiej na rzecz unii dwóch suwerennych organizmów państwowych. Natomiast od sejmku obozowego pod Witebskiem w 1562 roku rozpoczęły się działania szlachty litewskiej na rzecz emancypacji politycznej spod przewagi bojarskiej i równocześnie działania na rzecz unii z Polską, która mogła się stać gwarantem uzyskiwanych wolności. W 1564 roku ustanowiono na Litwie jednolite sądy szlacheckie na wzór sądów ziemskich w Koronie, przy okazji powstały nowe mniejsze województwa na wzór polskich. Rok wcześniej nastąpiła likwidacja ograniczeń prawnych litewsko-ruskiej szlachty prawosławnej. W przeobrażeniach więc społecznych należy dostrzegać genezę unii lubelskiej, a «do unii popychał cały proces wewnętrznego rozwoju i współdziałania ze sobą Korony i Litwy od blisko dwóch wieków»⁴.

Wzorce wolnościowe szlachty polskiej stanowić miały zachętę do nawiązania unii i dlatego podkreślała to szeroka literatura polskiego ruchu egzekucyjnego dotycząca unii. Starano się także eksponować zagrożenie Wielkiego Księstwa Litewskiego ze strony Moskwy. Najpierw na początku lat sześćdziesiątych XVI wieku myśli takie prezentuje

³ Rok B. Dzieło sejmku lubelskiego 1569 roku... passim.

⁴ Bardach J. Krew i Lublin. S. 611.

barwnie w swoim «Zwierzyńcu» Mikołaj Rey (1505–1569)⁵, który prezentował już kompromisowy program unii wysunięty w tym czasie przez egzekucjonistów. Pisał więc:

Dosyć by nam, abychmy zawždy społu byli,
Jednemu wiernie panu na wieki służyli,
Społu go obierali i koronowali
I jednaka przysięgę od niego bierali,
Spólnie nieprzyjaciołom wszystkim sie bronili
Tak, jako bychmy spólnie sobie urządzili⁶.

Szersze znaczenie przybrały następne utwory polityczne propagujące unię, na uwagę zasługuje w tym miejscu znany pisarz polityczny — Stanisław Orzechowski (1513–1566)⁷, z którym ze strony litewskiej podjął polemikę wójt wileński — Augustyn Rotundus (około 1520–1582)⁸. Orzechowski w propagandowym dziełku «Quincunxie» z 1564 roku przedstawiał postępowy, demokratyczny ustrój Królestwa Polskiego przy jednoczesnym poniżaniu w dosadnych słowach oligarchii litewskiej. Radził więc Litwinom zamienić «niewolą w swobodę, hańbę w cześć, głuposć w mądrość a hrubość swą w ćwiczoną naturę polską».

«O niewolny Litwinie! — pisał z patosem dalej — mnie wolnego słuchaj Polaka; wzywam cię do siebie, wolności swej przyrodzonej i błogosławieństwa swego szczodrobliwie i wiernie użyczam tobie; nie dla siebie, ale dla samego ciebie w społeczność swą cię biorę; z niewolnika wolnym wolnością swą cię czynię...».

Zdecydowaną odpowiedź dał Orzechowskiemu Rotundus w dialogu ogłoszonym w 1565 lub 1565 roku pt. «Rozmowa Polaka z Litwinem». Ostro skrytykował w niej stosunki społeczne i polityczne w Polsce. Wskazywał na wybujałą wolność szlachecką, przejmując zresztą myśli z «Satyra» Jana Kochanowskiego. Poddawał w wątpliwość korzyści, które mogła uzyskać Litwa z unii z Polską⁹.

Ważnym elementem procesu unijnego były także przeobrażenia ośrodków miejskich na Litwie, które otrzymywały przywileje prawa niemieckiego¹⁰. Wreszcie unia była zapewne wynikiem przeobrażeń natury kulturowej obu państw czasów renesansowego humanizmu¹¹. Na koniec należy z naciskiem podkreślić, że sam król i wielki książę Zygmunt August zdecydowanie za unię opowiedział się na sejmie w 1564 roku, kiedy przełał swe dziedziczne prawa do Litwy na Koronę¹².

Sejm lubelski z 1569 roku, który nadał ostateczny kształt unii proklamowanej uroczyscie 1 lipca tego roku był widownią skomplikowanych i długich targów politycznych, w wielu przypadkach dramatycznych. Jeśli zaś chodzi o chronologię wydarzeń należy przypomnieć, że pamiętny sejm złożony został jeszcze 23 grudnia

⁵ [Artykuł redakcji] Mikołaj Rey // PSB. Wrocław, 1988–1989. T. 31. S. 196–203.

⁶ Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna... S. 265.

⁷ [Artykuł redakcji]. Orzechowski Stanisław // PSB. Wrocław, 1974. T. 24. S. 287–292.

⁸ Baryczowa M. Rotundus Mieleski Augustyn // PSB. Wrocław 1989–1991. T. 32. S. 315–318.

⁹ Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna... S. 271–274.

¹⁰ Bardach J. 1) Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // KH. 1980. R. 87. Z. 1. S. 21–50; 2) Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 72–119.

¹¹ Por. m. in.: Dainos pasauliui, saulei ir sau. Lietuvos XVI–XVII amžiaus poezijos antologija / Sudare E. Ulčinaite. Vilnius, 1993.

¹² Cynarski S. Zygmunt August. Wrocław, 1988. S. 105–118.

1568 roku, obrady jednak rozpoczęto dopiero 10 stycznia roku następnego. Na skutek wygórowanych żądań koroniarzy 1 marca opozycyjni Litwini opuścili Lublin. Wtedy na sejmie już tylko koronnym dokonano nade wszystko istotnej zmiany granic pomiędzy oboma państwami rządzonymi przez ostatniego Jagiellona. Litwa straciła Podlasie, Wołyń i Kijowszczyznę¹³. Posłowie i senatorowie koronni chętnie przyłączyli 21 i 26 marca Podlasie i Wołyń. Potem, na początku czerwca, na wniosek posłów wołyńskich włączono do Korony Kijowszczyznę. Ta ostatnia inkorporacja odbyła się już jednak nie bez oporu posłów koronnych. Dopiero po tych wydarzeniach uderzających w całość Wielkiego Księstwa 20 marca szlachta litewska i ruska zebrana w Wilnie zaczęła wywierać naciski na opozycyjne możnowładztwo. 6 czerwca rokowania z Litwinami podjęto na nowo i 27 tego miesiąca uzyskano kompromis. Akty unii spisane w języku polskim zatwierdził sejm koronny i litewski 1 lipca, a król w trzy dni potem¹⁴.

W rezultacie powstały trzy jednakowo brzmiące dokumenty podpisywane osobno przez «panów rady i posłów ziemskich Korony polskiej», «panów rady i posłów Wielkiego Księstwa Litewskiego» oraz Zygmunta Augusta, króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego. Ówczesne źródła wskazują na atmosferę wielkiego wzruszenia jaka ogarnęła sygnatariuszy unii. Członkowie senatu koronnego, rady litewskiej i wszyscy posłowie ziemscy, tak polscy, jak i litewscy, zaprzysięgli akt w uroczystym obrzędzie na zamku. Potem zaś wszyscy udali się do kościoła WW. OO. Dominikanów, gdzie sam król zaintonował uroczyste «Te Deum»¹⁵.

Można wreszcie za Bardachem stwierdzić, że kształt unii «został nadany przez senat koronny, króla a ze strony Wielkiego Księstwa zrealizowany pod naciskiem szlachty litewskiej, przełamującej opór większości litewskich możnowładców, a odrzucającej maksymalistyczne postulaty koronnych posłów egzekucjonistów»¹⁶. Dalej przytaczając sądy Bardacha stwierdzić należy, że ostatecznie w ramach Rzeczypospolitej posiadającej wspólnego władcę i sejm zachowano osobowość polityczną Wielkiego Księstwa Litewskiego, a odwołując się do Haleckiego podkreślić trzeba, że uzyskany kompromis oznaczał «stworzenie jednej władzy ustawodawczej we wspólnym sejmie, zachowując podwójną władzę wykonawczą w osobnych urządach»¹⁷. Litwa zachowała swoje przywileje i odrębny system prawa sądowego. W wyniku unii ukształtował się jednolity uprzywilejowany stan szlachecki, który nadał bieg dziejom obu niepodległym państwom na przeciąg ponad 200 lat. Silna politycznie i kulturowo szlachta koronna doprowadziła z czasem do polonizacji swych współbraci z terenu dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Unia ugruntowała jednocześnie ostateczny wielonarodowościowy skład nowego dualistycznego państwa.

W akcie unii czytamy przede wszystkim o realnym charakterze tego związku:

3. Iż już Królestwo polskie i Wielkie Księstwo litewskie jest jedno nierozdzielne i nierozne ciało, a także nierozna, ale jedna spolna Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła.

¹³ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. Kraków, 1915.

¹⁴ Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 331–373.

¹⁵ Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. T. 2. S. 337–339.

¹⁶ Bardach J. Krew i Lublin. S. 612.

¹⁷ Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. T. 2. S. 340.

Jednocześnie związek państw miał być wieczny i nienaruszalny:

20. A te wszystkie rzeczy tu postanowione i obwarowane ani przez JKMość, ani przez pany rady i inne wszystkie stany i posły ziemskie obojga narodów za spólnem zezwoleniem ani pojedynkiem od ktorej części i strony nie mają nigdy wiecznemi czasy być wzruszane i odmieniane, ale wieczne, całe i mocne zachowane być mają¹⁸.

Podobnie unia Cerkwi prawosławnej z Kościołem katolickim na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej ma skomplikowaną genezę¹⁹. Wydaje się, że można zwrócić uwagę w pierwszej kolejności na czynniki natury religijnej. Inicjatywa zjednoczenia poprzedzona była wcześniejszymi przedsięwzięciami papieżstwa, głównie papieża Grzegorza XIII. W 1573 roku powołano Kongregację do Spraw Kościołów Wschodnich, a w 1577 roku otwarto kolegium greckie w Rzymie²⁰.

Inicjatywę unii na terenie państwa polsko-litewskiego podjęli biskupi prawosławni. Z pewnym uproszczeniem możemy stwierdzić, że zmierzali oni do reformy swego Kościoła przez zlikwidowanie jego upośledzenia prawnego, społecznego i kulturalnego oraz zapewnienie mu takiego miejsca w państwie i społeczeństwie jakie zajmował Kościół rzymskokatolicki. Unia była próbą uzdrowienia stosunków w Cerkwi prawosławnej, która przeżywała swoistego rodzaju kryzys. Trzeba tu także podkreślić skomplikowaną sytuację religijną na terenie Rzeczypospolitej związaną z przeobrażeniami religijnymi w czasie reformacji protestanckiej i reformacji katolickiej, przy jednoczesnej pewnego rodzaju ekspansywności Kościoła katolickiego na tym terenie. Hierarchia prawosławna obawiała się odpływu wiernych do katolicyzmu, czy też do protestantyzmu, przede wszystkim wiernych należących do warstw wyższych. Biskupi prawosławni pragnęli uzyskać też swobodę przez uniezależnienie się od patriarchatu konstantynopolińskiego. Pobyt patriarchy Jeremiasza II w latach 1588–1589 na terenie Rzeczypospolitej i usamodzielnienie przez niego właściwie bractw cerkiewnych zraziły do niego prawosławny episkopat²¹.

Dokonując najogólniejszego przedstawienia zagadnienia wprowadzenia Unii Brzeskiej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów należy także stwierdzić, że zawarcie Unii wypływało z istnienia wspólnego dziedzictwa religijnego wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa. Na ziemiach Rzeczypospolitej silniej niż na innych terytoriach styku kulturowego i religijnego od czasów średniowiecznych ukształtowała się zgodna w zasadzie koegzystencja wiernych Kościołów wschodniego i zachodniego, możliwe było wzajemne oswajanie się, poznawanie się i w rezultacie zrozumienie. Jak pisał jeden ze znawców problemu: «owocem tych tendencji było odsłanianie jak gdyby ukrytego pod

¹⁸ Akta unji... S. 343 i nn. Por.: *Wisner H.* Kilka uwag o Wielkim Księstwie Litewskim I połowy XVII wieku // *Lietuvos Valtstybė XII–XVIII a. / Redakcinė kolegija Z. Kiaupa, A. Mickevičius.* Vilnius, 1997. S. 313–323.

¹⁹ Z licznych prac o unii brzeskiej zob.: Unia brzeska i jej następstwa. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się w Gdańsku w kwietniu 1991 roku / Pod red. T. Stegnera. Gdańsk, 1991; Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / Red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński. Kraków, 1994; Unia brzeska 1596. Geneza i skutki / Red. M. Woźniak. Toruń, 1996; Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci / Red. tomu J. Gajek, S. Nabywaniec. Lublin, 1998.

²⁰ *Halecki O.* 1) From Florens to Brest 1439–1596. Rome, 1958; 2) Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (do r. 1596) // *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.* Łwów, 1935. T. 1: Referaty. S. 311–319. Por. także: *Rok B. Zagadnienie realizacji unii brzeskiej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów // Z dziejów wrocławskiego Kościoła katolickiego. Tendencje unijne* / Red. I. Dec, K. Matwijowski. Wrocław, 2002. S. 36–45.

²¹ *Szegda M.* Unia brzeska 1596 roku jako wyraz dążności wspólnot prawosławnych do reformy Kościoła // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym.* T. 2 / Red. S. Stępień. Przemyśl, 1994. S. 77–84.

osłoną zewnętrzną oprawy obrzędowej czy zwyczajowej misterium wiary chrześcijańskiej, które w miarę postępu w procesie poznawczym, okazywało się bardziej podobne, a nawet identyczne». Wydaje się konieczne eksponowanie wyżej przedstawionej tezy. Mając ją na uwadze bardziej zrozumiałe stają się działania unijne rodzące się od razu w wielu ośrodkach religijnych dawnych struktur kościelnych Rzeczypospolitej Obojga Narodów²².

Należy wreszcie zwrócić uwagę na polityczne przyczyny tego aktu. W 1589 roku utworzono ekspansywny patriarchat w Moskwie roszczący sobie pretensję do jurysdykcji kościelnej nad prawosławiem na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, które znajdowały się poza granicami Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Biskupi z terenu Rzeczypospolitej niechętni Moskwie uznali, że poprzez nią zabezpieczą sobie samodzielność.

Oczywiście należy też zauważać polityczne działania władz państwowych Rzeczypospolitej zmierzających do ściślejszego zespolenia ludności ruskiej w ramach państwa. Wielką rolę odrywał także polski Kościół katolicki niezmiernie wzmocniony po przyjęciu reform soboru trydenckiego. Trzeba stwierdzić, że projekt unii wysunął między innymi najwybitniejszy polski pisarz czasów renesansu Andrzej Frycz-Modrzewski (około 1503–1572), a także wspomniany już pisarz polityczny Stanisław Orzechowski. Wychodzili oni oczywiście z punktu widzenia racji stanu Rzeczypospolitej. Ideę unii szerzyli też przedstawiciele Kościoła katolickiego, przede wszystkim jezuita, sprzyjał też unii najwybitniejszy polski teolog doby trydenckiej Stanisław Hozjusz (1504–1579). Głównym ogniskiem prounijnej propagandy stało się Wilno, siedziba ważnej, stojącej na wysokim poziomie Akademii Jezuickiej. Tu też znajdowała się siedziba metropolity prawosławnego.

Szczególną rolę odegrał jezuita Piotr Skarga (1536–1612), który właśnie w Wilnie w 1577 roku wydał dzieło pt. «O rządzie i jedności Kościoła Bożego pod jednym pastorem». Podobne w duchu prace duchownych polskich ukazywały się także w Krakowie, np. Stanisława Sokołowskiego (1537–1593) — kaznodziei królewskiego, «Ecclesiae censura Orientalis» (Kraków 1582) i «De verae et falsae Ecclesiae discrimine» (Kraków 1583, a także Coloniae 1584, oraz Ingolstadii 1584 i 1586).

Jednocześnie należy przypomnieć szersze działania Kościoła i jezuitów zmierzających do objęcia unią Moskwy. W 1580 roku podjęto wielką akcję jezuita Antonio Possevino (1534–1611), akcji zakończonej zupełnym fiaskiem. Wszystkie te działania nawiązywały i kontynuowały idee unii florenckiej z 1439 roku.

Zwolennikami unii byli też biskupi prawosławni: lwowski — Gedeon Bałaban (około 1530–1607), łucki — Cyryl Terlecki († 1607), chełmski — Dionizy Zbirujski († 1604) i piński — Leoncjusz Pełczycki. Oni to na zjazdach w Bełzie w 1590 roku i Brześciu w 1591 roku postanowili zerwać z patriarchą konstantynopolińskim. Warunkiem uznania papieża za głowę Kościoła było zachowanie własnych obrzędów i przywilejów Kościoła prawosławnego w Polsce. Jednocześnie król Zygmunt III Waza wydał 18 III 1592 roku dekret obiecujący zrównanie hierarchii ruskiej z łacińską co przyspieszyło tok tajnych rozmów dotyczący unii.

Ze strony katolickiej wielką rolę odegrał w tych działaniach ówczesny biskup łucki Bernard Maciejowski (1548–1608) i kanclerz Jan Zamoyski (1542–1605). W ostatecznych pertraktacjach o unię ze strony prawosławnej najaktywniejszymi stali się biskupi: Bałaban i Terlecki, a od 1593 roku biskup włodzimierski Hipacy Pociąg (1541–1613).

²² *Fenczak A.* Kościół grekokatolicki w Polsce do roku 1772 jako dzieło swojej epoki (W poszukiwaniu szerszych perspektyw badawczych) // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. T. 2 / Red. S. Stępień. Przemyśl, 1994. S. 90 i nn.

I tak na zjeździe w Torczynie pod Łuckiem 2 grudnia 1594 roku biskupi prawosławni z arcybiskupem kijowskim Michałem Rahożą (około 1540–1599) zobowiązali się działać wspólnie w celu zawarcia unii. Już wtedy jednak nastąpiły tarcia, a biskup Bałaban wycofał się ze wspólnych działań. Jednocześnie powstawała opozycja świeckich wobec unii, na której czele stanął książę Konstanty Wasyl Ostrogski (około 1527–1608), wojewoda kijowski²³. Dużą rolę w opozycji odgrywały też bractwa cerkiewne.

Ostateczne warunki zawarcia unii ustalono na synodzie w Brześciu 12 czerwca 1595 roku. Prawosławni utrzymywali swoją liturgię, język, kalendarz i dawne przywileje kościelne. Król zaakceptował te warunki 2 sierpnia 1595 roku. Unię zawarto wreszcie 23 grudnia 1595 roku w Rzymie, a delegatami ze strony prawosławnej byli biskupi Terlecki i Pocij. Warunki unii zagwarantował papież Klemens VIII bullą «Magnus Dominus et laudabilis nimis». Biskupi przyjęli wszystkie dogmaty zgodne z unią florencką. Na ziemiach Rzeczypospolitej unię ogłoszono na synodzie w Brześciu 6–10 października 1596 roku. Arcybiskup, 5 biskupów i 3 archimandrytów przyjęło unię. Równocześnie jednak odbył się antysynod w Brześciu, w którym wzięło udział 2 biskupów (Bałaban i bp przemyski Michał Kopysteński) oraz książę Konstanty Ostrogski. Synod ten potwierdził zwierzchnictwo patriarchatu konstantinopolińskiego. W rezultacie tych działań doszło do rozdzielenia w Kościele ruskim na ziemiach Rzeczypospolitej.

Przy zawarciu unii nie potwierdzono wielu warunków, które mogły zagwarantować jej powodzenie, przede wszystkim nie pozyskano wszystkich biskupów i wpływowych wiernych świeckich oraz nie zapewniono biskupom unickim udziału w senacie Rzeczypospolitej.

Realizacja unii wywołała szereg ważnych problemów natury politycznej, społecznej, kulturalnej i ekonomicznej. Nie można zacieśniać jej jedynie do aktu natury religijnej. Unia miała więc z jednej strony spełniać ważną funkcję integracyjną państwa. Była w jakimś stopniu dopełnieniem unii lubelskiej. Wynikała ona z polityki tworzenia nowożytnego szlacheckiego państwa federacyjnego. Z drugiej jednak strony dała ona impuls do pogłębionego kształtowania się pojęć narodowościowych i separatystycznych na ziemiach ruskich. Szczególną rolę odegrała w rozwinięciu ideologii narodu ukraińskiego. Doszło też do zapoczątkowania procesów kształtowania się poczucia narodowego Białorusinów w dawnej Rzeczypospolitej.

Już w pierwszej połowie XVII wieku daje się wyraźnie zauważyć zwycięstwo unii w Wielkim Księstwie Litewskim, oczywiście w jego granicach po 1569 roku, a więc na ziemiach Białorusi. Trzeba też dodać, że na terenie Litwy realizacja unii przebiegała w sposób raczej łagodny. Był to ważny impuls do wyodrębnienia narodu białoruskiego²⁴.

Z wprowadzaniem unii ściśle wiąże się w ciągu XVII wieku również sprawa ukraińska. Problematyka ukraińska na ziemiach Korony nabrała wtedy charakteru ostrego konfliktu, w którym główną rolę odegrało kozactwo. Kozacy, przed unią niewiele interesujący się problemami religijnymi, po jej ogłoszeniu zaczęli identyfikować się z prawosławiem i zdecydowanie przeciwstawili się planom unijnym, równocześnie też zaczęli eksponować swe ruskie pochodzenie. Za czasów atamana Bohdana Chmielnickiego od 1648 roku doszło do szczególnego zaoognienia sytuacji w dużej mierze na podłożu religijnym.

²³ Zob.: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej. Toruń, 1997.

²⁴ Por.: *Марозава С. В.* Брэсцкая унія ў нацыянальна-культурным развіцці Беларусі // 3 гісторыі ўніятства ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / Ред. М. В. Біч і П. А. Лойка. Мінск, 1996. С. 5–16.

W ostrej dyskusji konfesyjnej pomiędzy przeciwnikami i zwolennikami unii eksponuje się elementy propagandy narodowościowej rodzącego się narodu ukraińskiego. Jednocześnie kwestia kozacka wywołała wojnę pomiędzy Rzeczypospolitą i Wielkim Księstwem Moskiewskim, w wyniku której doszło do podziału Ukrainy wzdłuż rzeki Dniepr. Rzeczypospolita utraciła Ukrainę lewobrzeżną z Kijowem. W ten sposób prawosławie na ziemiach Rzeczypospolitej odcięte zostało od swej stolicy kościelnej jaką stanowił Kijów. Wtedy też stało się możliwe zwycięstwo unii na ziemiach ruskich Korony. Nastąpiło to dzięki odgórnym działaniom państwa i katolickiej hierarchii kościelnej. W rezultacie ruska ludność polskiej części Ukrainy skupiła się w Cerkwi greckokatolickiej. Ważny etap kształtowania się poczucia narodowego Ukraińców wiąże się więc także z dziejami wprowadzenia unii²⁵.

Dokonując najogólniejszej oceny unii brzeskiej możemy stwierdzić, że w polityce wewnętrznej Rzeczypospolitej w stosunku do prawosławnej ludności ruskiej od czasów najdawniejszych przeplatały się dwie tendencje: z jednej strony zmajoryzowania obcej etnicznie grupy ludności ruskiej w ramach struktury Rzeczypospolitej, a z drugiej budowania zasad koegzystencji kulturowej z zapewnieniem swobodnego rozwoju zanektowanej grupy. Unia jest zapewne przejawem obu tych tendencji zarazem, a więc swoistego rodzaju niekonsekwencji polityki. W rezultacie utrzymano ryt wschodni w Kościele unickim z wieloma ingerencjami zachodnimi, jednocześnie dokonują się procesy latynizacji i polonizacji obrządku, zwłaszcza po synodzie zamojskim w 1720 roku. Możemy jednak na to spojrzeć także z perspektywy wzajemnego przenikania wpływów. Nastąpił przecież wpływ prawosławia na Kościół katolicki — w kulcie maryjnym, w kulcie obrazów, obrzędowości itd. Należy też wskazać na ukształtowanie się tradycji wspólnych rzymskokatolickich i greckokatolickich uroczystości liturgicznych na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej.

Jednocześnie trzeba stwierdzić, że unię należy rozpatrywać jako problem zbliżenia Wschodu i Zachodu. Stanowi to jednak kwestię skomplikowaną i wielce dyskusyjną. Wschód przechowywał depozyt pierwotnego, prawdziwego chrześcijaństwa, na Zachodzie rodziła się idea postępu umożliwiająca rozwój techniczny i artystyczny. Bardzo trudno było te idee łączyć. Mimo wszystko na ziemiach Rzeczypospolitej unia w ciągu XVII wieku zwyciężyła na wielkich obszarach państwa polsko-litewskiego²⁶. Potem też — pomimo prześladowań unitów w Cesarstwie Rosyjskim w XIX wieku — wierni religii greckokatolickiej przetrwali do naszych dni.

Na koniec konieczne jest dokonanie pewnego podsumowania. Unię lubelską z 1569 roku i w jakimś stopniu jej dopełnienie unię brzeską z 1596 roku należy przede

²⁵ Por. m. in.: *Chynczewska-Hennel T.* 1) Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. Warszawa, 1985; 2) *The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the 16th to the Middle of 17th century* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1986. Vol. 10. Nr. 3–4. S. 377–392; *Luźny R.* 1) Między Bizancjum a Rzymem. O procesie kształtowania się nowożytnego piśmiennictwa Ukraińców // *Pamiętnik Słowiański*. 1991. R. XLI. S. 31–43; 2) *Akademia Kijowsko-Mohylańska a kultura polska* // *Przegląd Humanistyczny*. 1984. R. XVIII. Z. 2. S. 55–67.

²⁶ Por.: *Skóra M.* Unia a rozwój kultury ukraińskiej. Między Wschodem a Zachodem // *Unia brzeska i jej następstwa. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się w Gdańsku w kwietniu 1991 roku* / Red. T. Stegner. Gdańsk, 1991. S. 40–48; *Марозава С.* Беларускі досвед дыялогу усходу і заходу і феномен берасцейскай царкоўнай уніі // *Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя. Матэрыялы міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін»*. Мінск, 6–9 чэрвеня 2005 г. Мінск, 2006. С. 265–277; a także: *Naumow A.* Unia religijna jako rozdarcie kultury // *Slavia Orientalis*. 1993. T. XLII. Nr. 2. S. 203–209.

wszystkim wpisać w kontekst ówczesnych przemian politycznych w Europie. Był to czas kształtowania się nowożytnych państw z jednoznacznie zarysowanymi granicami, centralizowanym aparatem państwowym i kościelnym. Program takich przemian na ziemiach państwa polsko-litewskiego w połowie XVI wieku wysunęła szlachta Korony Polskiej i podjęła je potem szlachta litewsko-ruska. Tendencje te należy określić mianem w pełni progresywnych i zgodnych z duchem przemian europejskich. Dalej należy zwrócić uwagę na ważną pozycję dynastii Jagiellonów w ówczesnym koncercie państw europejskich. Najlepiej tendencję tę wyrażali dwaj ostatni Jagiellonowie, a następnie spokrewnieni z nimi Wazowie. O sile dynastii panujących w państwie polsko-litewskim świadczył między innymi fakt zatwierdzenia kultu świętego Kazimierza (1458–1484) — syna Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuskiej. Kult jego zatwierdzono bullą papieża Leona X już w 1521 roku, dodając blasku panującym. Na skutek zaginięcia pierwszej bulli starania o ponowne zatwierdzenie kultu podejmuje Zygmunt III Waza i w 1602 roku uzyskuje potwierdzenie kanonizacji Kazimierza od papieża Klemensa VIII. Kazimierz staje się jednym z najważniejszych patronów Litwy i jednocześnie Polski²⁷.

Unia Lubelska przyjmowała istnienie dwóch suwerennych państw Korony Polskiej i Wielkiego Gospodarstwa Litewskiego jednak w ramach jednego scentralizowanego organizmu. W 1658 roku dopełnieniem tych ustaleń miała być Unia Hadziacka ustanawiająca istnienie trzeciego trzonu Rzeczypospolitej — Księstwa Ruskiego. Niestety, zabrakło siły do urzeczywistnienia tej idei trzech państwowości w jednym scentralizowanym organizmie²⁸.

Unia Brzeska dawała natomiast możliwość tworzenia społeczności religijnej w ramach jednej organizacji kościelnej przy zachowaniu odrębności konfesji, w tym kultu i zwyczajów religijnych. Trzeba tu podkreślić wzajemne przenikanie się zwyczaju religijnego pomiędzy konfesją rzymską i unicką. Istniały poważne podstawy do tworzenia zgodnie funkcjonującego organizmu kościelnego i wspólnoty wiernych. Trudne sprawy wyniknęły natomiast w dużej mierze z wielu ustaleń kurii rzymskiej uprzywilejowujących konfesję rzymskokatolicką w początkach XVII wieku, a następnie działań latinizacyjnych hierarchii unickiej na początku XVIII wieku, przede wszystkim na synodzie zamojskim w 1720 roku²⁹.

Wynikiem obu unii był też problem polonizacji ziem rusko-litewskich. Od razu należy wskazać, że jest to problem wielce złożony. Polonizacja szlachty litewsko-ruskiej prowadziła do pozbawienia narodu ukraińskiego przywódczej klasy politycznej. Jednocześnie jednak spolonizowana szlachta litewska i białoruska potrafiła reprezentować polityczne interesy Wielkiego Gospodarstwa Litewskiego. Podobnie procesy polonizacyjne w miastach ograniczały w nich znaczenie elementów ruskich. W miastach tych na skutek innych czynników rozwojowych doszło do ukształtowania jeszcze bardziej skomplikowanej sytuacji narodowościowej. Obok bowiem roli elementu polskiego należy

²⁷ Hagiografia Polska. Słownik bio-bibliograficzny / Red. O. R. Gustaw. Poznań, 1971. T. 1. S. 738–757; *Niewiero F.* Dzieje kultu św. Kazimierza // *Nasza Przeszołość*. 1979. Nr. 33. S. 61–124; *Rożek M.* Święty Kazimierz — patron Rzeczypospolitej Obojga Narodów // *Analecta Cracoviensia*. 1984. Nr. 16. S. 113–137.

²⁸ Por.: *Kroll P.* Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa, 2008; 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. Warszawa, 2008.

²⁹ *Rok B.* Z dziejów latinizacji i polonizacji obrządku greckokatolickiego na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów // *Zeszyty Naukowego Studenckiego Koła Ukrainoznawczego*. 1996. Z. 3. S. 24–33.

wskazać na znaczenie w ośrodkach tych etnosu żydowskiego, ormiańskiego i oczywiście niemieckiego. Musimy jednocześnie pamiętać o rutenizacji chłopów polskich na ziemiach Ukrainy i rutenizacji Wołochów w Karpatach. Do tego język polski wprowadzony do polemiki religijnej na ziemiach ukraińskich wpłynął na pogłębienie poziomu dyskusji religijnej i politycznej prowadzonej przez polemistów ukraińskich. Poprzez polskie książki strona ruska mogła też w dużym stopniu przyswajać sobie idee ogólnoeuropejskie, przede wszystkim zaś ówczesną wiedzę scholastyczną.

W tym miejscu należy wreszcie z wielkim naciskiem wskazać na ważne plany unii personalnej z Moskwą jakie wysunięto na sejmie Rzeczypospolitej 1600 roku. W tym celu wysłano do Moskwy wielkie poselstwo jeszcze w tym samym roku. Wielki poseł, kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Sapieha (1557–1633), jeden z autorów instrukcji, przedstawił wówczas stronie moskiewskiej propozycję zawarcia pokoju wieczystego połączonego z projektem federacji, a następnie unii personalnej z Rzeczypospolitą. Jednocześnie dzięki unii personalnej możliwe było rozszerzenie na ziemie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego szeregu instytucji społecznych polsko-litewskiego państwa szlacheckiego. Niestety, propozycje te zostały zdecydowanie odrzucone przez stronę moskiewską³⁰. Była to ciekawa idea rozszerzenia planów unijnych tak żywych w ideologii politycznej Rzeczypospolitej szlacheckiej. Wydaje się, że strona moskiewska nie była przygotowana na podjęcie zmian społecznych oraz politycznych. Trzeba też wskazać na jednoznaczne negatywne stanowisko Moskwy wobec wszelkich zachodnich planów wiązanych zawsze z ekspansją rzymskiego katolicyzmu.

W sumie obie unie prowadziły do kształtowania Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako organizmu o charakterze wielonarodowym i wielowyznaniowym³¹. Stworzono ważne mechanizmy do utrzymywania tożsamości i odmienności wielu narodów osiadłych na szerokich terytoriach Rzeczypospolitej, jak i nacji żyjących tu w diasporze³². Wyodrębniono wreszcie zwarty naród polityczny — szlachtę Rzeczypospolitej, ukształtowaną w oparciu o niezwykle różnorodny substrat etniczny³³.

Dokonując generalnej oceny polsko-litewskich planów unijnych XVI i XVII wieku i zdając sobie sprawę z wszelkich ograniczeń owych planów oraz brzemiennej w skutki ich konsekwencji w wiekach następnych możemy postawić sobie pewne pytania z punktu widzenia obecnych przeobrażeń politycznych i religijnych. I tak z związku z analizą skutków unii lubelskiej możemy sformułować pytanie — na ile możliwe było utrzymanie suwerenności państwowej w ramach tak różnorodnego narodowo organizmu unijnego jakim była struktura Rzeczypospolitej Obojga Narodów? W związku zaś

³⁰ Poselstwo Lwa Sapiehy w roku 1600 do Moskwy, podług dyaryusza Eljasza Pielgrzymowskiego sekretarza poselstwa z rękopisu trafem odkrytego przez Władysława Trębickiego opisane. Grodno, 1846. Por.: *Tyszkowski K.* Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie 1600 r. (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. T. 4). Lwów, 1927. S. 1–88; *Конан У. М.* Идея «Саюзнай дзяржавы» ў XVI – пачатку XVII ст.: Геапалітычны праект Льва Сапегі // *Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час: 3б. навук. прац / Ред. С. В. Моразава і інш.* Гродна, 2007. С. 111–117; *Czwolek A.* Lew Sapieha, dyplomata w służbie Zygmunta III // *Tamże.* S. 123–138; *Лацкевіч С. А.* Дыпламатыя Льва Сапегі ў 1590–1600 гг. // *Tamże.* S. 139–142.

³¹ *Rok B.* Problem mniejszości narodowych i wyznaniowych w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795) // *Wśród «swoich» i «obcych». Rola edukacji w społeczeństwach wielokulturowych Europy Środkowej (XVIII–XX wiek).* Red. S. Walasek. Kraków, 2006. S. 25–37.

³² Por.: *Litwin H.* Narody pierwszej Rzeczypospolitej // *Tradycje polityczne dawnej Polski / Red. A. Sucheni-Grabowska i A. Dybkowska.* Warszawa, 1993. S. 168–218.

³³ *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej.* Warszawa, 1976.

z analizą skutków unii brzeskiej rodzi się pytanie — na ile idea unii religijnej zbliżała ludzi różnych konfesji? Rodzą się jednocześnie ważne pytania o możliwości zachowania w ramach dawnej Rzeczypospolitej tak tożsamości, jak i odmienności rozumianych w jak najszerszym kontekście. Powyższe rozważania wskazują wreszcie na znaczenie w dziejach mechanizmów przewyciężających fanatyzm i uprzedzenia.

Summary

This article refers to the origin, realization and consequences of the Union of Lublin (1569) and the Union of Brześć (1569), which were very important political events in the Central and Eastern Europe. The Union of Lublin was a consequence of a complex international situation in this part of the continent, as well as social and political changes in Poland and Lithuania in the 16th century. As a result of the union a new federative, dualistic state occurred preserving both Polish and Lithuanian state systems. The Union of Brześć was an effect of two factors: aspirations of the Roman Catholic Church for conversion of the Orthodox Church and eagerness of the Orthodox bishops to reform. Both unions led to rise of the Polish–Lithuanian Commonwealth, a multinational and multicultural state. As a consequence of both unions polonization processes arised including most of all the Rus nobility from the Grand Duchy of Lithuania. In the year 1600 the Polish–Lithuanian Commonwealth suggested to the Tsardom of Muscovy a union initiative.